

Dövrünün fəal ictimai-siyasi və maarif xadimlərindən, mollaşırddıncı şair və publisisti, pedaqoq və folklor toplayıcılarından biri kimi tanınan Mirzə Məhəmməd Axundov həm də N.Gəncəvi və Azərbaycanda teatr haqda ilk kitabların və müxtəlif mövzularda yazılmış səhnə əsərlərinin müəllifidir. Onun 1909-cu ildə Gəncədə Gəncə müsəlman dram cəmiyyətinin xətti ilə çap edilən "Teatro nədir?" kitabının üz qabığının son səhifəsində verilmiş ikinci elanda oxuyuruq:

"Bu yaxınlarda Mirzə Məhəmməd Axundzadənin əsərləri "Səd Vəqqas və yaxud fəthi-Qüdsiyyə" adlı beş pərdəli faciəsilə "Türk oğulları və yaxud dil yağlıları" adlı bir məclisli komediyası məzkur cəmiyyət (Gəncə müsəlman dram cəmiyyəti — A.B.) tərəfindən təb və nəşr olunacaqdır".

M.M.Axundovun Gəncədə tamamladığı "Səd Vəqqas, yaxud fəthi-Qüdsiyyə" adlı tarixi dramı 1911-ci ildə Bakıda ayrıca kitab halında çapdan çıxmışdır. Müəllif 1910-cu ildə Gəncədə tamamladığı və AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda "Analıq" adı ilə B-1206 şifresi altında saxlanan dəftərdə "Səd Vəqqas"ın 29 oktyabr 1910-cu ildə "axırıncı dəfə təfsir və təbdil olundu və tamama yetdi"yini bildirir. Ancaq Əlyazmalar İnstitutundakı B-969 şifresi altında saxlanan "Səd Vəqqas" adlı dəftərin birinci səhifəsində əsərin yazılma tarixini "1908. 22 sentyabr. Gəncə." şəklində göstərmişdir. Bu əsərin əlyazması dəftərdə səh.76-da bitir. Səhifə 78-104-də isə M.M.Axundovun indiyədək məlum olmayan və müəllif tərəfindən "Bir pərdəli komediya" adlandırılan "Türk oğulları, ya ki dil yağlıları" (elanda "Türk oğulları və yaxud dil yağlıları", başlıqı əsəri özünə yer tutmuşdur. Hər iki əsər səhnəyə qoyulmasına icazə məqsədilə Tiflisdə, "Qafqaz Senzura Komitəsi"ne göndərilmişdir. Dəftərin 104-cü səhifəsinin boş qalan hissəsində komitə üzvü, azərbaycanlı sensor Şərif Mirzəyevlin hər iki əsərin — "Səd Vəqqas" və "Türk oğulları, ya ki dil yağlıları"nın tamaşaya qoyulmasının mümkünlüyü barədə qırmızı mürekkəbli qələmlə yazılmış 18 mart 1909-cu il tarixli rəyi vardır. Həmin rəy əsasən dəftərdə hər iki əsərin titul səhifəsinə vurulan 7 aprel 1909-cu il tarixli ştampaların Dağıstan vilayəti ətrafında səhnəyə qoyulmasına icazə verildiyi bildirilmişdir. Buradan aydın olur ki, hər iki əsər həmin dəftərə 1908-ci ildə köçürülmüşdür. Ancaq hər iki əsərin səhnəyə qoyulmasına və nəşrinə icazə verilsə də, nədənsə yuxarıda göstərdiyimiz elanda çap ediləcəyi bildirilən pyeslərdən "Səd Vəqqas..." kitab halında nəşr edildiyi halda "Türk oğulları, ya ki dil yağlıları" əsərindən səs-soraq çıxmadı. M.M.Axundov irsinin araşdırıcıları isə indiyədək nə "Teatro nədir?" kitabındakı elana diqqət yetirmiş, nə də həmin bu əsər haqqında söz açmışlar. Heç adını belə çəkməmişlər. Nəhayət ki, illərdən bəri elanda və yuxarıda göstərdiyimiz dəftərdə "Səd Vəqqas..."la yanaşı duran "Türk oğulları, ya ki dil yağlıları" əsəri

bizim diqqətimizi cəlb etdi...

"Türk oğulları, ya ki dil yağlıları" əsəri, müəllifin də göstərdiyi kimi, birpərdəli komediya. Əsərin əlyazmasının birinci səhifəsində "Mühərriri: Gəncə gimnaziyasında türk dili müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundov" sözləri də yazılmışdır. Əsərin "Əhli məclis"i belə göstərilmişdir:

"1) Səlim bəy — Darülfünun qurtarmış millətperəst dəva vəkili.

2) Səfər — Bir kəlmə rusca bilməyən, çöllü libasında onun nökeri.

M.M.Axundovun naməlum bir əsəri

3) Fridun bəy — Kusu və müsəlmani təlim almış bir oğlan. Avropa libasında. Səlim bəyin dostu.

4) Molla Cavad — İranda təhsil etmiş, ibarət ilə danışan bir molla. 45 sinnində."

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qabaqcıl görüşlü xadimləri *ana* dilinin qorunması və təmizliyi uğrunda da mübarizə aparırdılar. Bu, milli özünüdərkini, milli mənlik şüurunun formalaşması və milli istiqlal hərəkatının tərkib hissəsi idi. M.M.Axundov da maarifçi və qrammatik tərkibinin zənginləşdirilərək sistemə salınması,elmi-metodik şəklində xalqa çatdırılması məsələlərinə həm yazdığı dərslilər ("sərfi-türki" və s.), pedaqoji fəaliyyət, həm şeir və publisistik məqalələr, həm də səhnə əsərləri vasitəsilə əlindən gələnlə xidməti göstərməyə çalışırdı. "Türk oğulları, ya ki dil yağlıları" əsərinin mövzusu və əsas ideyası da *ana* dilimizin yad və zərərli təsirlərdən qorunması məsələsidir. Komediyanın qəhrəmanlarından Səlim bəylə Molla Cavad bu baxımdan tənqid və gülüş hədəfinə çevrilmişlər.

Səlim bəyin nitqi rus dilindən mexaniki surətdə daxil edilən sözlərlə doludur. Elə "əvvəlinciyə gəliş"dəcə onun yazı yaza-yaza öz-özünə danışığına nəzər salmaq kifayətdir:

"Səlim bəy — (yazıyor) — Da-a! Poslednee vreme işim yaxşıdır. Ama delo v tom çto vextim çıxışmıyor (yazıyor). Trudim çoxdur. Nə qayırım, gərəkdir terpet edəm. Yoxsa klentlər dağırlar. Keçmişdə musurmandan vəkil azyıdı. A teper? Teper skolko uqodno. Mən nə vaxt uspevat eliyəcəyəm! (Şəətə baxır). Bu şəet klentlər gələcəklər. Yazım görün necə olur (yazıyor). Çort znaet, çto eto takoe!.. Gerek bir de təzədən perepisat eyləyim. Yox! Gerek özümə bir piser dutam. Yoxsa işlər yaxşı getməz. Bundan sonra ayda on beş manat da gerek pisere verim (yazır). Bu halda Səfər gəlib qabağında duruyor."

Nitqi bu cür bərhad və dolaşq olan Səlim bəy öz nökerinin "çay çirşənmi?" sualına da yarı rusca, yarı azərbaycanca cavab verir. Ancaq Səfər öz ağasının nə dediyini, hətta onun otağı tərək etməsi tələbini belə başa düşməyərək sualını yenidən təkrar edib,

Axtarışlar

samovarin soyuduğunu bildirir. Ağa ilə nöker arasındakı bu anlaşılmazlıq gülüş yaradır...

Səlim bəyin Molla Cavadla da söhbəti baş tutmur. Yəni onlardan biri öz nitqini rus, digəri (Molla Cavad) isə ərəb və fars tərkibliəri ilə dolduraraq (zibilləyərək) ibarətlərlə danışır. Qarşılıq anlaşılmazlıqdan, daha doğrusu, bir-birlərinin nə dediyini başa düşə bilmədiklərindən yaranan gərginlik də gülüş doğurur. Bu vəziyyəti Fridun

bəyin gəlişi bir qədər yüngülləşdirir, o, Səlim bəylə Molla Cavadın sözlərini və nə demək istədiyini hər iki müsahibə — Səlim bəyə və Molla Cavadla başa salır. Molla

Cavad gedəndən sonra Səlim bəy ona işarə edərək Fridun bəyə belə şikayətələri:

"Səfər, vidiş! Nə söyləyir? İşimi qurtarıb indi də danos gerek yazım. Da-a-a. Bircə razqovorımı gördünmü?... Stranno! Onsuz da bir türk sözü yoxdur. Gözəl türk dili! Mollalar səni puç eylədilər. (Bu söylədikcə Fridun bəy başını bulayib güldür). Gör, gör, mənim razqovorumu bəgənmir. Da-a ne nra vitse emu moy razqovor. Vsəkiy mojet. Heç kes ponimat etməz. O da deyir mən türkcə danışım. Gözəl türk dili, gör mollalar səni nə hala qoydular. Ax, mollalar! Dini və məzhəbi isportit eylədimiz, sizin kökünüzü qazımaq lazımdır. Onda delo popravitsa!

Fridun,doğrudu, türk dilini biz isportit eyləmişik,yoxsa bu mollalar?

Fridun bəy — Biz də,onlar da!

Səlim bəy — Niyə? Niyə? Mı zaçem?

Fridun bəy — Vəqt keçiyor. Dur ayağa gedək,onun səbəbini yolda sənə söyləyəm.

Səlim bəy — Yaxşı, poydem (durub gedəndə Səfərə) Gələnlə olsa degilən podajdat eləsin, çerez ças gələcəyəm (çıxırlar)".

Ana dilimizi bərhad hala salan bu üzdeyən "türk oğulları"nın törətdikləri ziyankarlıqlara müəllif öz münasibətini "On altıncı gəliş"də Səfərin dili ilə belə ifadə etmişdir:

"Səfər təkce — Ata-baba sözüdür ki, qaraya baxanın ağı olmaz. Doğurdan da, olmazmış. Əgər bu ikisinin (Səlim bəylə Molla Cavad nəzərdə tutulur — A.B.) danışığından bir söz qandımsa, mən it olum. Bilmirəm nə dildə danışirlər. Az-çox gənə Fridun bəyin sözlərini anlamaq olur. Ama molla *yanan* ağamıki heç müsəlman dilinə oxşamır ki, *qanasan* görəsən nə danışır. Aye, mənə nə. Mən *gedim* öz işçigözümü görüm. Bu, hamısından yaxşıdır (gedir)".

Əsərin əsas ideyasının — *ana* dilimizə hörmət,məhəbbət və onun qorunmasının vəcibliyi fikrinin xalqın nümayəndəsi olan Səfərin dili ilə ifadəsi də təsadüfi deyil. Səfər xalqı, öz *ana* dilinə yağı kəşilənlərə xalqın mövqeyini və münasibətini təmsil və ifadə edir.